

## СТАНОВЛЕННЯ ЧОЛОВІЧОЇ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розкрито проблему гендерного розвитку чоловіка в онтогенезі в аспекті становлення його гендерної ідентичності. Поетапно розглянуто періоди дошкільного, молодшого шкільного, підліткового та юнацького віку із визначенням новоутворень, пов'язаних із гендером та ідентичністю особистості.

**Ключові слова:** гендер, гендерна ідентичність, ідентичність.

**Боровцова М. С. Становление мужской гендерной идентичности.** В статье раскрыто проблему гендерного развития мужчины в онтогенезе в аспекте становления его гендерной идентичности. Поэтапно рассмотрено периоды дошкольного, младшего школьного, подросткового и юношеского возраста с определением новообразований, связанных с гендером и идентичностью личности.

**Ключевые слова:** гендер, гендерная идентичность, идентичность.

**Borovtsova M. S. Male Gender Identity Becoming.** The problem of male gender development in ontogenesis in aspect of gender identity becoming is described in the article. Gender and identity neoformations of childhood, teenage and adolescence are set out stepwise.

**Key words:** gender, gender identity, identity.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Дослідженню динамічних аспектів психічної репрезентації статі – гендеру – і гендерної ідентичності особистості нині присвячено багато уваги не лише у психології, але й у соціології, педагогіці, філософії. Завдяки високій інтенсивності і продуктивності здійснюваних гендерних досліджень детально розробленими є культурні, соціальні, національні, а також психічні та індивідуально-психологічні особливості становлення гендерної ідентичності. Однак очевидним є те, що розробки у площині гендеру тяжіють до вивчення становлення жінки, розвитку жіночності, конституювання жіночої ідентичності. Питання ж змісту і генези чоловічої гендерної ідентичності набули актуальності відносно нещодавно, тож потребують поглибленого теоретико-емпіричного дослідження.

**Мета статті** – на основі теоретичного аналізу та систематизації з'ясувати особливості становлення гендерної ідентичності чоловіка в онтогенезі.

**Аналіз останніх публікацій із цієї проблеми** визначив таку тенденцію: дослідження становлення гендерної ідентичності чоловіка здебільшого відштовхуються від питання відмінностей у процесі гендерного розвитку чоловіків і жінок. Або ж, якщо реальність зазначених відмінностей узяти за аксіому, – від питання їх природи та масштабу. Одні автори розв'язують його, апелюючи до соціальних детермінант формування гендеру особистості (К. Bussey, В. Elliot, G. Ellis, J. Waters, А. Бандура, С. Бем, Е. Райзман, Г. Рубін, Н. Смелзер, Р. Хаббард; Ю. Альошина, С. Бутковська, В. Васютинський, А. Волович, Н. Радіна, С. Ушакін, Ж. Чернова та ін.), тож пояснюють особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності у термінах виховання, підкріплення і культурних тисків як складових «чоловічої соціалізації». Так, В. Васютинський припускає, що «основи психічного у чоловіків і жінок, очевидно, мають бути дуже подібними, близькими, а вже пізніший розвиток в умовах впливу стереотипізованого соціального середовища зумовлює різний характер виявів цих основ у зовнішньому світі» [4, 6]. За такої позиції чоловіча ідентичність виступає як «категоризація себе як представника чоловічої соціальної групи і відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій» [3, 40].

Інші ж автори схильні пояснювати особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності вродженими характеристиками і звертаються до фізіології та психофізіології чоловічої статі, так званого «чоловічого начала» (М. Юссе, D. Violi, Р. Джонсон, М. Кімел, Ф. і Р. Тайсони, Дж. Уайлі, Дж. Франкл, З. Фрейд, Дж. Холліс, Н. Чодороу, К. Г. Юнг, Г. Алексеева, Ю. Бохонкова, Н. Харламенкова та ін.). У зв'язку з цим психологічний аспект поняття чоловічності дублює репродуктивні характеристики чоловіка і є фалічним за змістом – «несе в собі шлейф смислів стійкого, твердого, енергійного, проникного, жорсткого», як відзначає Я. Астаф'єв [2, 127]. Так, аналізуючи хід диференціації гендерної ідентичності, Н. Харламенкова висловлює думку, що саме «чоловіче начало визначає деталі розвитку, запускаючи найскладніші психологічні механізми, спрямовані на диференціацію психічних особливостей, іноді болісне, але при цьому відверте виявлення сильних і слабких позицій дитини у ході її інтелектуального та особистісного розвитку» [10, 56–57].

З огляду на зазначене, вважаємо необхідним підкреслити те, що у нашому дослідженні ми, виходячи із засад генетичної психології

С. Максименка, розглядаємо біологічні та соціальні чинники становлення чоловічої гендерної ідентичності як єдиної системи інтенцій і потенцій для індивідуального здійснення особистості чоловіка. Відповідно до сказаного, здійснено спробу розглянути особливості становлення гендерної ідентичності чоловіка в онтогенезі.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Диференціація Я і пов'язане з нею відчуття своєї статі спонукають хлопчика заперечити первинну ідентифікацію з матір'ю і посилити переживання власної окремішності через інтенсифікацію відмінностей між собою і нею. Ми пов'язуємо цей час із подвоєнням гендеру – початком розщеплення досвіду статі, яке здійснюється завдяки комплексному відмежуванню Я від безодні Не-Я. Оскільки гендер хлопчика таким чином зазнає змін, у нього виникає потреба відновити втрачену ідентичність через встановлення відповідності з ним. І. Кон стосовно цього періоду вказує, що досягнення чоловічої ідентичності відбувається «від'ємно – тобто шляхом відділення від матері і формування почуття Самості як чогось незалежного, автономного і індивідуального» [7, 575]. Незважаючи на те, що заперечення «жіночого» (тобто того, що марковане індивідом як «жіноче») може мати в собі дезадаптивні наслідки для особистості дорослого чоловіка, на даному етапі індивідуального гендерного розвитку це відмежування від початково жіночого, материнського начала є необхідною умовою чоловічої самоідентифікації. Для становлення гендерної ідентичності хлопчику необхідно «змінити первинну жіночу ідентифікацію на чоловічу за зразком значущих дорослих чоловіків і культурних стандартів маскулінності» [1, 75]. На несвідомому рівні йдеться про знищення матері як об'єкта, що загрожує поглинути і породжує страх втрати здобутої диференціації, окремішності [8, 15]. Це має фундаментальне значення і для подальшого розвитку сексуальності, оскільки, як відзначає Ю. Крістева, «влада фалоса, символічна влада, здатна подолати проблеми, пов'язані з функціонуванням пеніса, виникає в результаті присвоєння архаїчної материнської влади» [15, 75]. Якщо мати «переможе» – втримає контроль і завадить розвитку автономії сина (а значить – втілить його страх), то у нього сформується стійка потреба заперечувати жіноче у подальшому, в тому числі у формі проєкцій на реальних жінок. Однак символічне «матеревбивство» несе у собі не лише ресурс для побудови чоловічої гендерної ідентичності, але й породжує

відчуття втрати, яке у подальшому буде трансформоване у бажання відновити зв'язок з матір'ю – володіти нею. Щодо такої амбівалентності Е. Гідденс вказує: «витоки чоловічої самоідентичності пов'язані з глибоким почуттям невпевненості, відчуттям втрати, яке з цього часу часто навідує неусвідомлені спогади індивіда» [5, 132].

Низка авторів пов'язує успішність та конструктивність деідентифікації хлопчика від матері завдяки втручанню батька. Як наголошують Р. і Ф. Тайсони, щоб сформувати надійне відчуття своєї приналежності до чоловічої статі, хлопчик повинен відчути, що відрізняється від матері, а це відбувається тоді, коли поряд є чоловік, з яким він може ідентифікуватись. Дж. Кемпбелл пояснює, що батько має допомагати хлопчику здійснити перехід до зрілої чоловічності, здійснювати посвяту до лав чоловіцтва. Щодо втручання до процесу диференціації-сепарації хлопчика від матері автор пише, що як перший незваний гість в раю дитини з її матір'ю – батько є архетипним ворогом; тому будь-який ворог для несвідомого символізує батька. На даному етапі дитячо-батьківських стосунків, як зазначає Н. Харламенкова: «батько перешкоджає стосункам матері і сина, але значно перебудовує їх» [10, 63]. Йдеться про спроможність батька подолати тотальну опіку матері над сином і стати – як владній фігурі – привабливим об'єктом для альтернативної ідентифікації хлопчика. Окрім того, батькові належить ще одне завдання – заново наділити сина тілесністю, адже попередній досвід тіла, пов'язаний із тактильним контактом матері, він заперечив разом із попередньою ідентифікацією і тепер потребує нового тактильного досвіду – чоловічого. Недоступність, невиразність батька з одного боку, а також статева асиметрія у сфері виховання – з іншого, сприяють тому, що «у підсумку хлопчики набагато менше знають про поведінку, яка відповідає чоловічій статевій ролі, ніж жіночій» [1, 75]. Стосовно наслідків такої ситуації Дж. Франкл зазначає, що слабкість батька і його байдужість до потреб хлопчика у ідентифікації з чоловіком, нездатність допомогти синові трансформувати догенітальні тривоги і агресивність у зрілу форму самовираження приводить до регресії хлопчика. Дослідник специфічно чоловічих психологічних травм Дж. Холліс відзначає, що, якщо «батько фактично або психологічно відсутній, енергія материнського комплексу залишається неврівноваженою» [11, 113] і хлопчик потрапляє у полон своєї Аніми або ж вступає у боротьбу з нею. Ю. Альошина і А. Волович описують наслідки вказаної проблеми

через явище «наростання тривоги, що часто проявляється у надмірних зусиллях бути маскуліним і панічному страхові робити щось жіноче» [1, 76]. Автори наголошують, що чоловіча гендерна ідентичність у такому разі ґрунтується на соціальному міфі «яким має бути чоловік», та внаслідок цього є дифузною, вразливою і ригідною.

На тлі дозрівання нової – генітальної – сексуальності, здійснюваної деідентифікації від матері та ідентифікації з батьком (або іншою особою чоловічої статі) стрімко розростається бажання хлопчика знову володіти матір'ю як джерелом задоволення, проте тепер – новим способом. Йдеться про формування едипового комплексу. Саме едипальна криза, як припускає Н. Чодороу, дозволяє хлопчику остаточно здійснити зміну на користь ідентифікації з батьком, оскільки «він відмовляється як від своєї едипальної і доедипальної прив'язаності до матері, так і від своєї первинної ідентифікації з нею» [12, 32]. У своїй неповноцінності перед сексуальною ненажерливістю матері, хлопчик прагне інтроєкувати потужність батька, щоб впоратися із об'єктом, який вабить. Завдяки особливій, амбівалентній сексуальній напрузі, яку переживає хлопчик, цей період є сенситивним для формування нової, нормативної, інстанції його психіки – Над-Я, що для гендерного становлення особистості хлопчика важливою є інтроєкція гендерних ідеалів, експектації та настанови завдяки експериментальному випробовуванню чоловічих репертуарів поведінки з метою зваблення об'єкта. Щодо особливостей зазначеного процесу К. Сільверман пише: «зв'язок чоловічого Я з Над-Я, здається, виростає з роману між батьком і сином (і «в ідеалі» знищує його) – або, якщо бути більш точним, з лібідинальної організації негативного едипового комплексу, що ґрунтується на пристрасному потязі до батька і на ідентифікації з матір'ю» [9, 64]. На значенні цього потягу для розвитку хлопчика наголошує Дж. Франкл, відзначаючи, що для того, щоб у подальшому склалися гетеросексуальні стосунки з жінкою, він має отримати досвід гомоеротичних зв'язків, які забезпечать його адекватною, нарцисичною, чоловічою самосвідомістю. Стосовно витоків гомоеротичного потягу до батька М. Кімел зазначає, що у хлопчика «при зіткненні з батьком у час великої едипової кризи його зір виявляється розщепленим: він дивиться на свого батька так само, як і його матір, змішуючи благоговіння, подив, страх і потяг; водночас він дивиться на батька так, як він хотів би дивитись на нього, будучи хлопчиком, тобто не як на об'єкт потягу, а як на суперни-

ка» [6, 40]. Дослідник підкреслює, що гомоеротичний потяг є нормальним для гендерного становлення чоловіка, однак, оскільки цей потяг вважається фемінінним потягом, хлопчики вдаються до спроб пригнітити його, що у період дорослості може трансформуватися у гомофобію. Автор пише, що «гомофобна втеча від інтимних стосунків з іншими чоловіками являє собою заперечення гомосексуального начала всередині себе, яка ніколи не буває повною і тому постійно знову розігрується у будь-якій системі гомосоціальних зв'язків» [6, 40]. Щодо адекватного розв'язання гомоеротичності у ході едипової кризи К. Сільверман вказує, що «єдиний механізм, за допомогою якого син може подолати свій пристрасний потяг до батька, полягає в перетворенні об'єкта лібідо в нарцисичне лібідо, у ході якого робиться спроба стати (символічним) батьком» [9, 64]. Спроби хлопчика впоратися із вказаними амбівалентними уявленнями про батька засобами відходу до фантазії або у слова і дії описані А. Фрейд. Авторка звертається до терапевтичних випадків, де хлопчики, внаслідок дії захистів его, у своїх фантазіях отримують собі сильного і могутнього друга – звіра чи навіть групу звірів (трансформований образ батька), або ж вдаються до самопідкріплення атрибутами чоловічності – одягають капелюха, військову фуражку, іграшковий кинджал – у час наростання тривоги.

Окрім зазначеного – особливостей інтимно-особистісного спілкування з батьком на ґрунті зміщеного гомоеротичного потягу, для становлення чоловічої гендерної ідентичності важливими є особистість батька, його задоволеність життям та соціальна успішність. Як відзначає А. Ноніг: «характер батька і та міра, у якій він досяг успіху в своєму особистому житті, плюс його прихильність до сина та його люблячі стосунки з матір'ю, вважаються основою для готовності сина до прийняття сутності чоловіка, зокрема – прийняття ролі одруженого чоловіка та батька у дорослому віці» [13, 69]. Дж. Холліс наголошує, що сину «потрібен батьківський приклад, що допоможе зрозуміти, як існувати у цьому світі, як працювати, як уникати неприємностей, як будувати правильні стосунки із внутрішньою та зовнішньою фемінінністю» [11, 120]. У зв'язку з особливим статусом батька як авторитетної фігури Е. Мещеркіна торкається проблеми ідентифікації сина з його бажаннями. Авторка застерігає, що проекція нереалізованих сподівань батька на сина змушує останнього до інтерналізації ідеального Я-батька, але до розриву з батьком реальним. На

думку І. Кона, хлопчики найсильніше «засвоюють ті компоненти маскулінності свого батька, які в протилежному випадку, як вони бояться, могли б бути спрямовані проти них» [7, 576]. Дослідники глибинних паттернів індивідуального розвитку Р. Тайсон і Ф. Тайсон вказують, що батьки передають своїм дітям уявлення про чоловічість, яке сини схильні розцінювати як ідеал, наголошуючи при цьому, що ступінь відповідності цьому ідеалу впливає на переконаність хлопчика у власній чоловічності. Однак Н. Чодороу вважає, що гендерна ідентичність хлопчика часто досягається завдяки «позиційній» ідентифікації із аспектами батьківської ролі, аніж більш генералізованій ідентифікації з його особистістю, тож дії батька щодо сімейної тріади важать більше, ніж його індивідуальність.

Стосовно особливостей становлення чоловічої гендерної ідентичності у дошкільному віці А. Бандура та К. Бассі вказують на таке явище: маленькі хлопчики наслідують жіночі моделі, що мають владу над бажаними ресурсами, якщо їхня поведінка має більшу функціональну цінність, ніж моделі чоловічих. Окрім того, що таке спостереження звертається до аналізу істинних – кратичних – критеріїв розподілу авторитету в сім'ї, воно підтверджує і наше тлумачення гендерного розвитку, оскільки демонструє, як відповідно до певної інтенції особистість добирає найбільш адаптивний спосіб вирішення із усіх наявних потенцій. В. Васютинський також звертає увагу на явище пріоритетності у гендерному здійсненні хлопчика: «елементи домінування, які вважаються за більш чоловічі, лише активніше виявляються у поведінці хлопчиків, тоді як елементи підлеглості тамуються ними, приховуються, не випускають з несвідомого» [4, 6]. Однак пізнання хлопчиком широкого спектру варіацій чоловічого означення стримує, на думку А. Палія, «фемінінна педагогіка» сім'ї та дитячого садка, яка гальмує засвоєння дошкільником чоловічих статевоїх ролей і цінностей.

На час вступу до 1-го класу хлопчики вже досягають гендерної константності. Особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності у час переходу від молодшого шкільного віку до підліткового (у 8–12 років) є детально описаним Ю. Альшиною, А. Волович, Є. Ільїним, В. Каганом, М. Юсе, D. Violі та ін. Так, Ю. Альшина і А. Волович тлумачать цей період як «момент у соціалізації хлопчика, коли йому необхідно «відхреститись» від «жіночого світу», його цінностей і створити свій, чоловічий» [1, 76]. Автори зазначають, що

у цей період виникають перші хлопчачі компанії, які є водночас і джерелом чоловічих рольових моделей, і сферою реалізації чоловічих якостей. Є. Ільїн, що вважає вік 8–12 років головним етапом, на якому позначається вплив однолітків, також пов'язує його із формуванням хлопчачих компаній, відмежуванням від жіноцтва. «Чоловічий протест», який ініціює цей процес, на думку автора, характеризується яскравим негативізмом і формуванням особливого «чоловічого», підкреслено грубого і різкого спілкування з дівчатами. Серед проблем, які можуть спіткати хлопчика у цей час на шляху до становлення гендерної ідентичності М. Юзе і D. Viola виділяють короткотривалість, незграбність та нерівносторонність приятелювань у хлопчачих спільнотах і відзначають, що в останніх часто бракує інтимності. Автори наголошують, що у такому разі хлопчикам «невідомий внутрішній світ старших чоловіків, тож кожен із них створює образ, заснований на зовнішній поведінці, покликаний «довести» те, що вони є чоловіками (being a man)» [14, 356]. Відповідно, залежно від глибини психологічної залученості до референтної групи J. Wade і C. Britton-Powell виділяють три рівня его-ідентичності чоловіка: недиференційований (недостатня пов'язаність з іншими чоловіками), конформний (належність до певної групи чоловіків) і інтегрований (почуття належності до чоловіцтва в цілому) [16].

Підлітковий вік вважається ключовим для становлення гендерної ідентичності, оскільки вносить суттєві зміни у кожен з її компонентів: глибинний (нова тілесність), когнітивний (нові знання про себе та інших) і поведінковий (збагачений рольовий репертуар); та пов'язується низкою авторів із його завершенням. У становленні гендерної ідентичності хлопчика-підлітка є свої особливості. Так, за спостереженням В. Кагана, в підлітковому віці у хлопчиків стереотипи чоловічності та жіночності більш диференційовані між собою, ніж у дівчат, тобто гендер хлопчика-підлітка стає більш полярним, роздвоєним. Поведінково така ригідність і стереотипність гендерних нормативних уявлень, як відзначає І. Кон, означається тим, що хлопчик усіяко підкреслює свою відмінність від жінок, намагаючись подолати все, що може бути сприйнятим як прояв жіночності. Виходячи з цієї тези, слухним є вислів І. Романова, що хлопчик починає почувати свою чоловічність тоді (і тим більше), коли (і чим сильніше) він відчуває в оточуючих його дівчатках – жінок. Зазначене встановлення жорстких меж у гендері хлопчика зумовлює підвищення вимог до



Я для досягнення чоловічої гендерної ідентичності, що для незрілої особистості підлітка може означати посилення санкцій у відношенні до гендерних проявів оточуючих.

Незважаючи на пріоритетність для становлення чоловічої гендерної ідентичності підлітка якості інтимно-особистісного спілкування з однолітками, низка дослідників наголошує на значенні впливу батька у цьому процесі. Так, дослідниці образу батька у підлітковому віці О. Туманова і О. Філіппова зазначають, що середній підлітковий вік (12–13 років) є найбільш сенситивним і в той же час найбільш вразливим для сфери стосунків з батьком, для формування гендерної ідентичності. На основі аналізу психомалюнків автори констатували тенденцію до зростання критичності до батька і «відділення» від батькової фігури у хлопчиків 12–13 років. Стосовно конкретного впливу батька на гендерний розвиток сина О. Кляпець наголошує, що участь батька у вихованні хлопчиків розвиває чоловічі інтереси, чоловічу самосвідомість, почуття власної значущості та впевненості. Н. Харламенкова надає великого значення батьку як суб'єкту проєкцій чоловічих рис на підлітка, який тим самим актуалізує і підтримує становлення гендерної ідентичності хлопчика: «батько моделює ситуації, в яких успішність сина визначається рівнем його чоловічності, тобто тим, що по суті у нього відсутнє» [10, 63].

Особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності у юнацькому віці вивчені недостатньо. Причиною цього явища є, по-перше, те, що цей процес деякими авторами вважається завершеним у підлітковому віці, а по-друге, те, що юнацький період у зарубіжній психології не вивчається як окремий, а розглядається або у контексті підліткового віку (*teenage*), або у контексті періоду дорослішання (*adolescence*). Відповідно до позицій, відображених у дослідженнях юнацького віку, гендер юнака є більш пластичним, ніж гендер підлітка, його індивідуальна своєрідність тепер реалізується в усіх його компонентах, а функціонування гендерної ідентичності великою мірою пов'язане із гендерним самовизначенням.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, становлення гендерної ідентичності чоловіка має характерні онтогенетичні особливості, обумовлені біологічно і соціально, реалізація яких здійснює вплив на зміст його гендеру та гендерної ідентичності. Автори схильні встановлювати межі досягнення гендерної ідентичності чоловіком у підлітковому або юнацькому віці, підкреслюючи

значення досягнення гендерної константності до 6–7 років, формування гендерної ролі до 13–14 років та гендерне самовизначення, пов'язане з розв'язанням юнацької кризи у 17–18 років. Однак, на наш погляд, зміни у гендерній ідентичності чоловіка, що відбуваються у період дорослості та літньому віці потребують детальнішого вивчення. Ймовірно, подальша генеза здійснення особистості чоловіка, що супроводжується серією особистісних криз, також пов'язана і з переоцінкою, зміною, уточненням гендеру, що спричиняє тимчасову втрату гендерної ідентичності та її відновлення на новій основі, тож потребує емпіричного дослідження.

### *Список використаної літератури*

1. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // *Вопр. психологии.* – 1991. – № 4. – С. 74–82.
2. Астафьев Я. У. Экономика любви: формирование гендерных стереотипов / Я. У. Астафьев // *Социол. исслед.* – 2002. – № 11 – С. 127–134.
3. Бутковская С. А. Становление гендерной идентичности в процессе профессионального самоопределения : дис. ... канд. психол. наук / С. А. Бутковская. – Хабаровск, 2007. – 202 с.
4. Васютинський В. О. Чоловіче або жіноче чи і жіноче, і чоловіче? / В. О. Васютинський // *Психолог.* – 2003. – № 35. – С. 5–8.
5. Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
6. Киммел М. Маскулинность как гомофобия: страх, стыд и молчание в конструировании гендерной идентичности / М. Киммел // *Гендерные исследования : сб. ст. / Харьк. центр гендер. исслед. ; под ред. И. Жеребкиной и др.* – Харьков, 2006. – № 14. – С. 34–52.
7. Кон И. С. Мужские исследования : изменяющиеся мужчины в изменяющемся мире / И. С. Кон // *Введение в гендерные исслед. Ч. 1 : Учеб. пособие / под ред. И. А. Жеребкиной.* – Харьков : ХЦГИ, 2001 ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. – С. 562–605.
8. Николчина М. Значение и матереубийство. Традиция матерей в свете Юлии Кристевой / М. Николчина ; пер. З. Баблюяна. – М. : Идея-Пресс, 2003. – 180 с.
9. Силверман К. Мазохизм и мужская субъективность / Кажи Силверман // *Гендерные исследования : сб. ст. / Харьк. центр гендер. исслед. ; под ред. И. Жеребкиной и др.* – Харьков, 2006. – № 14. – С. 53–81.
10. Харламенкова Н. Роль отца в дифференциации гендерной идентичности / Н. Е. Харламенкова // *Психол. журн.* – 2007. – Т. 28. – № 3. – С. 56–64.
11. Холлис Дж. Под тенью Сатурна : Мужские психические травмы и их исцеление / Дж. Холлис. – М. : Когито-Центр, 2009. – 184 с.
12. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола / Н. Чодороу // *Антология гендерной теории : сб. переводов / сост. Е. И. Гапова, А. Р. Усманова.* – Мн. : ПроPILEI, 2000. – С. 29–76.

13. Honig A. The Importance of fathering / A. Honig // Lives of families : a special edition of articles from the Southern Association on Children Under Six. – Humanics Publishing Group. – 1985. – P. 64–76.
14. Joyce M. Searching for masculine identity / M. Joyce, D. Violi // The Way. – 1998. – October. – P. 352–364.
15. Kristeva J. In the Beginning Was Love : Psychoanalysis and Faith [trans. A.Goldhammer] / J. Kristeva. – NY : Columbia University Press, 1987. – 63 p.
16. Wade J. Male reference group identity dependence: Support to construct validity / J. Wade, C. Britton-Powell // Sex roles : a journal of research. – 2000. – September. – Vol. 43, № 5–6. – P. 323–340.